Урал батыр

Башҡорт халыҡ эпосы

1-се бүлек

Борон-борон борондан,
Кеше-маҙар килмәгән,
Килеп аяҡ баҫмаған,
Ул тирәлә ҡоро ер
Барлығын һис кем белмәгән,
Дүрт яғын дингеҙ уратҡан
Булған, ти, бер урын.
Унда булған, ти, борон,
Йәнбирҙе тигән ҡарт менән
Йәнбикә тигән бер ҡарсыҡ
Ҡайҙа барһа, уларға
Ул урында юл асыҡ.
Был ҡарт менән был ҡарсыҡ
Ҡайҙан бында килеүен,
Ата-әсә, ер-һыуы
Ҡайҙа тороп ҡалыуын
Үҙҙәре лә онотҡан, ти;
Икәүҙән-икәү шул ерҙә
Башлап ғүмер иткән, ти.
Тора-бара ул икәү
Ике уллы булып киткән, ти:
Шүлгән булған олоһо,
Урал булған кесеһе;
Бүтән кеше күрмәйсе,
Тик йәшәгән дүртеһе.
Донъя-мазар йыймаған,
Ҡашыҡ-аяҡ тотмаған,

Ҡазан аҫып, ҡамыр баҫып,
Улар донъя көтмәгән.
Ауырыу-һыҙлау күрмәгән,
Үлем барын белмәгән,
Барлыҡ нәмәгә үлем
Үҙебеҙ, тип һанаған,
Һунарҙа ат менмәгән,
Ҡулға һаҙаҡ тотмаған;
Менәренә - арыҫланды,
Балығына - суртанды,
Ҡошҡа сөйгән шонҡарҙы,
Ҡан һурырға һөлөктө
Үҙ иштәре яһаған.
Бик борондан булғанмы,
Йәнбирҙе үҙе ҡылғанмы,
Бара-тора шул ерҙә
Йола булып киткәнме,
Йыртҡыс йәнлек тоттониһә,
Йәнлек иркәк булдыниһә,
Ирле-бисәле икәүһе
Башын сәйнәп ашаған,
Шүлгән менән Уралға,
Эте менән арыҫланға,
Шонҡар менән суртанға
Бүтән һанын ташлаған;
Йыртҡыс йәнлекте тотһа,
Йәнлек орғасы булһа,
Ирле-бисә икәүһе
Йөрәгене һайлаған.
Үлән емшәр йән тотһа,
Ҡара һөлөк ҡаҙаған,
Һөлөгөнән һурҙырып,
Ҡанды һыуһын яһаған.
Бала үҫеп еткәнсе,

Үҙе йәнлек тотҡансы,
Баш-йөрәкте ашауҙан,
Һыуһынға ҡан эсеүҙән
Уландарын тыйғандар,
Һис ярамай, тигәндәр.
Ай үҫәһен көн үҫеп,
Балалары иҫ белеп,
Шүлгәненә ун ике,
Уралына ун тулып,
Береһе, арыҫлан менәм, тип,
Береһе, шонҡар сөйәм, тип,
Мaҙaһына тейгән һуң,
Ике улына Йәнбирҙе
Төшөндөрөп биргән, ти.
Икегеҙ ҙә - баламһыҙ,
Күҙебеҙҙең ҡарамһыҙ,
Тешәр сағығыҙ үтмәгән,
Быуынығыҙ ҡатмаған;
Ҡулға суҡмар тоторға,
Ҡошҡа шонҡар сөйөргә,
Әле арыҫлан менергә
Миҙгелегеҙ етмәгән.
Мин ни бирһәм, ашағыҙ,
Мин ни ҡушһам, эшләгеҙ:
Күнегергә һыбайға -
Ана, болан менегеҙ,
Сыйырсыҡтың тубына
Яғылбайҙы сөйөгөҙ;
Һыуһаһағыҙ уйында,
Ана, аҡ һыу эсегеҙ,
Ҡабырсаҡҡа тултырған
Ҡандан ауыҙ тартығыҙ", -
Тип быларға тағы ла
Йола өйрәтеп ҡуйған, ти.

Ҡан эсеүҙән балаларын
Тағы бер ҡат тыйған, ти.
Берҙән-бер көн еткәндә,
Ҡарт менән ҡарсыҡ икәү
Ау ауларға киткәндә,
Шүлгән, Урал икәүләп
Торлаҡта аулаҡ ҡалғанда
Аталары киткән һуң,
Байтаҡ ваҡыт үткән һуң,
Ике бала һөйләшеп,
Ашауҙан һүҙ асҡан да, -
Шүлгән уйлап торған да,
Ҡан эсеүҙән атаһы
Ныҡ тыйғанын белһә лә,
"Эсә күрмәң", - тиһә лә,
Шүлгән, Уралды димләп,
Ошолай тип әйткән, ти:
"Йәнде ҡыйып һунарлау
Ҡомарлы эш булмаһа,
Һыуһағанда ҡан эсеү
Тәмле нәмә булмаһа,
Атамдар йоҡо ҡалдырып,
Көн дә икәү ҡайғырып,
Аяҡ-ҡулын талдырып,
Беҙҙе өйҙә ҡалдырып,
Йөрөмәҫ ине һунар, тип,
Урал, әйҙә, булмаһа,
Ҡабырсаҡты асайыҡ,
Һәр беренән аҙ-аҙлап,
Берәр тамсы эсәйек, -
Ҡандың тәмен беләйек".
Урал: "Атам һүҙен тотамын,
Мин ул ҡанды йотмамын.
Егет булып етмәйсе,

Төп йоланы белмәйсе,
Ил гиҙеп бер йөрөмәйсе,
Ысынлап та донъяла
Үлем юғын күрмәйсе,
Суҡмар алып ҡулыма,
Һис бер йәнде һуҡмамын,
Һөлөк һурған ҡанды мин
Ҡабырсаҡтан йотмамын".
Шүлгән: "Кешене енер үлемдең
Бында килеп сыҡмаҫын,
Беҙҙе килеп тапмаҫын
Атам һөйләп бирҙе бит;
"Бары йәнгә беҙ - үлем", -
Тип тағы ла әйтте бит!
Инде ниҙән өркәһен,
Ҡан эсеүҙән ҡурҡаһың?
Урал: "Тилберлектә, тиҙлектә,
Көслөлөктә, ҙурлыҡта,
Түҙемлектә, һаҡлыҡта,
Һиҙгерлектә көндөҙҙә,
Төндә йоҡлап ятҡанда,
Арыҫлан, болан, ҡапланы,
Айыуы, тағы бүтәне -
Улар беҙҙән кәмме ни?
Ташҡа һуғылып тояғы,
Үлән төртөлөп аяғы
Һис бер саҡта аҡһамай;
Йәйге эҫелә өҫ һалмай,
Ырашҡыла тун киймәй;
Берәй йәнгә уҡталһа,
Бер ҙә суҡмар йөкмәмәй;
Ҡошҡа шоңҡар сөйөргә,
Суртан арбап балыҡҡа,
Эт һөслөтеп йәнлеккә,

Шоңҡар, эткә, арыҫланға,
Өмөт бәйләп суртанға,
Һунарында интекмәй;
Теш-тырнағы - ҡоралы,
Үҙ ҡулында теләге,
Бер ҙә талмай беләге,
Һис аҙамай йөрәге,
Йәшәп килгән ҡапланы,
Юлбарыҫы, арыҫланы
Шулай батыр булһа ла,
Барының ҡотон алһа ла,
Аяғын бәйләп алған һуң,
Муйынына бысаҡ һалған һуң,
Ике күҙе йәшләнеп,
Йөрәге һуға түгелме?
Атам беҙгә һөйләгән,
Беҙ әле һис күрмәгән,
Беҙҙең ерҙә булмаған,
"Яуыз үлем" - кеше, тип,
Уйламайҙар, тиһеңме?
Сабағына - суртаны,
Йомранына - кәзәне,
Ҡуянына - төлкөһө, -
Барыһын теҙеп уйлаһаң:
Көсһөҙөнә - көслөһө
Үлем була түгелме?
Үлемдән ҡурҡып ялдымға
Сумып ятҡан балыҡтың,
Ҡаяла сыр-сыр килешеп,
Өркөп осҡан ҡош-ҡорттоң
Тотоп, башын сәйнәгән,
Йөрәген ярып ашаған;
Көсһөҙ һанап барыһын,
Аулап, ҡомарын асҡан,

Ямандарҙың яманы,
Шул йоланы табыусы,
Ерҙә үлем сәсеүсе -
Ошо тирәлә беҙ дүртәү
Булабыҙ һуң түгелме?
"Үлемдең ин яуызы,
Булған йәнде ҡыйыусы", -
Тип, барыһы уйлашып,
Беҙҙе үлем һанашып;
Суҡмар итеп тырнағын,
Шоңҡар итеп йөрәген,
Бөтәһе бергә тупланып,
Бергә килеп уҡталып.
Беҙҙең өҫкә ташланһа, -
Атайым беҙгә һөйләгән,
Беҙ әле һис күрмәгән
Үлем шунда беҙҙең дә
Күҙ алдында баҫмаҫмы?" -
Тигән һүҙҙе ишеткәс,
Шүлгән бер аҙ уйлаған,
Шулай ҙа ул үҙ һүҙен
Уға ҡарап ҡуймаған, -
Ҡабырсаҡтан аҙ-аҙлап
Ҡанды һемереп эскән, ти,
Атаһына әйтмәҫкә
Уралдан һүҙ алған, ти.
Күп йән тотоп, һунарҙан
Ата-әсәһе ҡайтҡан, ти.
Йола буйынса, күмәкләп,
Табын ҡороп дүртәүләп,
Бары йәнде ботарлап,
Былар ашҡа ултырған.
Ашағанда уйланып,
Урал былай тигән, ти:

"Атай, бына был йәнде -
Ҡасып һинән, боҫһа ла,
Йән аямай ҡасһа ла,
Һис ҡотҡармай тотҡанһың,
Муйынына бысаҡ һалғанһың.
Беҙҙе шулай берәй йән
Килеп эҙләп тапмаҫмы,
Беҙгә лә бысаҡ һалмаҫмы?"
Йәнбирҙе: "Көнө бөтөр һәр йәнгә
Беҙ үлеме булабыҙ;
Ҡайҙа ғына ҡасһа ла,
Ҡая, шырға боҫһа ла,
Беҙ уларҙы табабыҙ,
Боғаҙына бысаҡ һалабыҙ.
Кешене тотоп ашарлыҡ,
Уға бысаҡ һалырлыҡ
Бында бер йән тыумаған,
Беҙҙе тотоп һуйырлыҡ
Үлем бында булмаған.
Борон беҙ тыуған ерҙә,
Атайҙар торған ерҙә
Үлем була торғайны,
Бик күбеһе йәштән үк
Ятып үлә торғайны.
Унда дейеү килгән һуң,
Күп кешене үлтереп,
Дейеү ашап киткән һуң;
Ерҙең өҫтөн һыу ҡаплап,
Ҡоро ере бөткән һуң;
Ҡасҡан-боҫҡан кешеләр
Ул тирәнән киткән һуң,
Үлемгә иш ҡалманы,
Эшләргә эш булманы.
Ҡасҡан кеше барҙыр, тип,

Күрәһең, уйлап торманы:
Әсәң менән беҙ ҡасып
Киткәнде ул күрмәне.
Бында кеше булмаған,
Балаларың өҫтөндә, -
Көсһөҙҙәргә көслөнән.
Балаларға атанан
Килгәнене күрергә
Әҙерләндең түгелме?
Бөгөн ағамды үлтерһәң,
Иртән мине үлтерһәң,
Яңғыҙ тороп ҡалған һуң,
Ҡартлыҡ баҫып алған һуң,
Бөкөрәйеп, татарғап,
Арыҫланыңа меналмай,
Һунарыңа сығалмай,
Шоңҡарыңды сөйә алмай,
Уларға ем бирә алмай;
Арыҫланың да, көсөк тә,
Шоңҡарың да, һөлөк тә, -
Барыһы асҡа тилмереп,
Күҙенә ҡан һауҙырып,
Ас зарыҡҡан арыҫланың,
Бәйҙә тороп ужарып,
Асыуынан уҡталып,
Билең бөгөп, үҙеңде
Ботон-ботса ботарлап
Бырағытһа бер саҡта,
Үлем тигән яуызды
Ҡаршыларға торлаҡта,
Атай, тура килмәҫме?" -

тигән һүҙен ишеткәс, Йәнбирҙе ҡарт Шүлгәнде туҡмауҙан туҡтаған. "Үлемдең күҙгә күренмәй килеүе лә бар; шул Үлем килгәндер, мине шул ҡоторталыр; шулай ҙа Үлемде берәйһе күрмәй булмаҫ, йәнлек, ҡош-ҡортто йыйҙырып һорашырға

кәрәк", -тип уйлаған да, шуларҙы саҡырған, ти. Урал, йыйылған йәнлеккә, ҡош-ҡортҡа ҡарап, былай тигән, ти:

"Үлем тигән яуыздың
Төрөн һанап беләйек,
Көслө көсһөҙҙө ейгән
Йоланы беҙ өҙәйек.
Арабыҙҙан, һанаһаҡ,
Һәр нөгәрҙе ҡараһаҡ:
Ҡан да эсмәй, ит еймәй,
Берәүҙең йәшен ҡоймай, -
Ҡайныһы тамыр ашап,
Ҡайныһы үлән емшәп,
Һаман ғүмер иткәнен,
Йыртҡыстарға ем өсөн
Балаһын үрсеткәнен
Барығыҙ ҙа беләлер.
Уларға Үлем ят түгел,
Ҡан һурған, ит ейгән -
Береһе лә дуҫ түгел.
Йыртҡыслыҡты бөтөрәйек,
Яңғыҙ ҡалған Үлемде
Бергә эҙләп үлтерәйек!" -
Тигән һүҙгә йыртҡыстар,
Уларға ҡушылып Шүлгән дә, -
Барыһы ҡаршы килгән ти,
Төрлө һүҙҙәр булған, ти.
Ҡоҙғон: "Мин Үлемде табыуҙан
Бер ҙә ҡурҡып тормайым,
Әммә тотоп биреүгә
Һис ҡасан да күнмәйем.
Ҡарт булһам да, был эштән
Мин бер үҙем баш тартам.
Тағы өҫтәп шуны әйтәм:
Көсө еткән көсһөҙгә

Һис һунарлыҡ ҡылмаһа;
Әсәнән тыуған берәү ҙә
Был донъяла үлмәһә;
Ер уттары, ағастар
Заңына буйһонмаһа;
Үҙ миҙгеле еткәндә,
Көҙгө ҡырау төшкәндә,
Йәшеллек һис бөтмәһә, -
Унан беҙгә ни файҙа?
Ҡуян һымаҡ, һәр йәнлек
Йылға ике-өс түлләһә,
Төндә йөрөп, йәшелдең
Барыһын да утлаһа,
Бүтән йәндәр ҡаңғырып,
Ашарына тапмаһа;
Өйөр-өйөр туп булып,
Ҡаҙ, өйрәге, аҡҡошо,
Шыбыр-шыбыр ҡойоноп,
Һыу өҫтөнә ҡапланһа;
Ғүмерем бушҡа уҙа, тип,
Ярым бушҡа туҙа, тип,
Һис бер йылға аҡмаһа;
Ерҙә шундай йола, тип:
Ҡойонорҙар, эсерҙәр -
Беҙгә тынғы бирмәҫтәр, -
Тип, шишмәләр сыҡмаһа,
Ерҙәге һыу тонсоһа, -
Шул саҡта беҙ нишләрбеҙ?
Емде ҡайҙан эҙләрбеҙ,
Һыуҙы ҡайҙан эсербеҙ?
Башым һалып, яу асып,
Күп сағында талпынып,
Аслыҡ, тарлыҡ күрһәм дә,
Күп зарығып йөрөһәм дә,

Мин ҡан эсмәй, ит еймәй,
Үләкһәнең күҙ майын
Өс көндә бер соҡомай,
Һис донъяла тора алмам".
Үлемде эҙләп табырға
Мин һүҙемде бирә алмам",
Һайыҫҡан:
"Үлемдән ҡурҡыр йән булһа,
Ҡотолорға юл эҙләр,
Түл йәйергә уйлаһа,
Илде гиҙеп яй эҙләр",
Һайыҫҡан әйткән һүҙҙәрҙе
Юлбарыҫ та, ҡаплан да,
Бүре, бурһыҡ, арыҫлан да,
Типкес-өҙгөс ҡоштар ҙа,
Ҡарпыр балыҡ - суртан да, -
Бөтә йыртҡыс хуп күргән.
Үлән емшәр хайуандар,
Торна, өйрәк, ҡыр ҡаҙҙар,
Туғаҙаҡ менән сел, ҡорҙар
Бала сығарып, түл йәйеп,
Балалары ҡош булып,
Үҙ алдына осҡансы,
Йәй миҙгеле уҙғансы,
Шыр урманлыҡ эҙләргә,
Байманлыҡта түлләргә, -
Тип барыһы уйлаған.
Ҡоралайы, боланы,
Ҡыҙыл сикә ҡуяны,
Аяғына маһайып,
Бер ауыҙ һүҙ әйтмәгән.
Турғай, майсыл, сыйырсыҡ,
Сәүкә, ҡарға, буҙ сәпсек,
Мыр-мазарҙы ашағас,

Һүҙ әйтергә оялған.
Кәкүк тағы: "Оям юҡ,
Балам тигән ҡайғым юҡ:
Бала - бауырым, тигәндәр,
Бала өсөн көйгәндәр
Ни теләһә, - миңә шул", -
Тип, уртаға һалған, ти.
Барыһы төрлөсә һөйләп,
Төрлөһө төрлө уйлап,
Һис берлеккә килмәйсе,
Ҡырҡа бер уй әйтмәйсе,
Тарҡалышта ҡалған, ти...
Ҡарт бынан һуң һиҫкәнгән.
Яңғыҙ ауға сығырға
Бынан ары шикләнгән.
Берҙән-бер көн дүртәүләп,
Былар ауға киткән, ти,
Күп ерҙәрҙе үткән, ти;
Күп йән алып, шатланып,
Ауҙан былар ҡайтҡан, ти.
Аулап алған ҡоштарҙың
Араһында бер аҡҡош,
Аяҡтарын бәйләгәс,
Башын ҡырҡып ташларға
Бабай бысаҡ ҡайрағас,
Ҡанлы йәшен түккән, ти,
Үҙ зарыны әйткән, ти:
"Ил күрергә сыҡтым мин,
Ер ҡошонан түгелмен, -
Йәшәй торған илем бар,
Илһеҙ етем түгелмен.
Ерҙә һис кем тыумаҫтан,
Берәү аяҡ баҫмаҫтан,
Ҡуш булырға йәр эҙләп,

Ерҙә һис кем тапмаған,
Бүтән йәндән һайларға
Берәүһен тиң күрмәгәс, -
Күккә осоп йәр эҙләп,
Айҙы, Ҡояшты күҙләп,
Үҙенә йәр һайлаған,
Икеһен дә арбаған,
Бар ҡоштарға баш булған,
Самрау атлы атам бар.
Ике балаһы булған,
Балаһы ла, үҙе лә
Һис ауырыу күрмәгән,
Һис берәүһе үлмәгән.
Әле лә батша атайым,
Ебәрегеҙ һеҙ мине,
Үҙ илемә ҡайтайым.
Мине бүлеп ашап та,
Сәйнәп мине йотоп та,
Барыбер аш булып һеңмәмен;
Һис аш булып һеңмәмен;
Йәншишмәнән һыу алып,
Әсәм тәнем йыуҙырған.
Үҙ нурына һуғарған
Барығыҙға билдәле
Ҡояш тигән әсәм бар.
Ебәрегеҙ һеҙ мине,
Атам барыбер табыр ул,
Килеп яулап алыр ул.
Самрау тигән батшаның
Һомай тигән ҡыҙымын;
Алтын сәсем тарҡаһам,
Нурға илде күмәмен:
Көндөҙ ергә нур һибәм,
Кисен айға нур бирәм;

Ебәрегеҙ һеҙ мине,
Илемә мин ҡайтайым;
Йәншишмәнең һыу юлын
Һеҙгә әйтеп китәйем", -

тигән һүҙҙе ишеткәс, Йәнбирҙе ҡарт менән Йәнбикә ҡарсыҡ улдарына кәңәш иткәндәр. Шүлгән Һомай ҡошто ашау яғында,Урал ҡотҡарыу яғында булып, ыҙғыш киткән. Урал ҡошто Шүлгәнгә бирмәй тартып алған да ситкәрәк илтеп ҡуйған. "Ҡайғырма, хәҙер тамаҡланам да үҙеңде ата-әсәңә илтеп тапшырам!" тип, аталары янына килеп ултырған. Былар ашарға ултырғас, ҡош һау ҡанатын һелеккән, - өс ҡауырһыны төшкән. Шуларҙы һынған ҡанатынан сыҡҡан ҡанға буяп, ергә ташлаған икән, - өс аҡҡош килеп, ҡыҙҙы күтәреп алып киткән. Йәнбирҙе ҡарттар Йәншишмәнең юлын һораша алмай ҡалыуҙарына үкенгән. Ҡарт шунда уҡ Шүлгән менән Уралға, ҡоштар ҡарап осҡан яҡҡа табан күҙ яҙмай китергә, арттарынан күҙәтеп барып, Йәншишмәнең урынын табырға, әгәр юлда Үлем осраһа, башын ҡырҡып алып ҡайтырға ҡушҡан. Ике улын ике арыҫланға мендереп оҙатҡан, ти.